

Sociale innovatie in de praktijk

Sociale innovatie in de praktijk

Zoeken naar nieuwe antwoorden
op maatschappelijke vraagstukken

Philip Marcel Karré, Hans Dagevos
& Guido Walraven (redactie)

2018 > koninklijke
van gorcum

© 2018 Koninklijke Van Gorcum BV, Postbus 43, 9400 AA Assen.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden vervoerd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische vervoerdingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

NUR 801
ISBN folioboek 978 90 232 5597 0
ISBN ebook 978 90 232 5598 7

Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, Assen
Omslagontwerp: René de Haan, Den Haag
Grafische verzorging en epub: LINE UP boek en media bv, Groningen
Druk: Drukkerij Van Gorcum, Raalte

Inhoud

1	Sociale innovatie in de praktijk: inleiding	1
	<i>Hans Dagevos, Guido Walraven & Philip Marcel Karré</i>	
1.1	Vragen naar de onbekende weg	2
1.2	Sociale innovatie: definities en debat	3
1.3	Sociale innovatie in de praktijk: doel, bedoeling en opbouw	5
	Perspectieven op sociale innovatie	9
2	Sociale innovatie: sociologische traditie en voedseltransitie	11
	<i>Hans Dagevos</i>	
2.1	Inleiding	12
2.2	Sociale innovatie in een positief daglicht	13
2.3	Sociale innovatie in de (voedsel)praktijk	17
2.4	Sociale innovatie, paradigma's en voedseltransitie	19
3	Sociale innovatie bestuurskundig bekeken: over coördinatiemechanismen, wicked problems en hybriditeit	27
	<i>Philip Marcel Karré</i>	
3.1	Een bestuurskundig perspectief op sociale innovatie	28
3.2	Sociale innovatie in de stad	29
3.3	Sociale innovatie en andere coördinatiemechanismen	31
3.4	Sociale innovatie en wicked problems	33
3.5	Sociale innovatie en hybriditeit	34
3.6	Conclusies	38
	Sociale innovatie en het sociale domein	43
4	Sociale innovatie: waardegestuurde transformatie van het sociale domein	45
	<i>Jean Pierre Wilken</i>	
4.1	Inleiding	46
4.2	Noties van sociale innovatie in zorg en welzijn	47
4.3	Transformatie in het sociale domein	49
4.4	Sociale innovatie beschouwd vanuit het perspectief van waarden	51

- 4.5 De waarde van een sociale professional 52
- 4.6 Epiloog 55

5 Coöperatieve ondernemingen in zorg- en dienstverlening: voorbeelden van sociale innovatie? 59

Rick Kuwkeboom

- 5.1 Inleiding 60
- 5.2 Sociale innovaties, ook in ondernemerschap 61
- 5.3 Sociale coöperaties in relatie tot overheidsbeleid 63
- 5.4 Nederlands nieuwe wijn ... 65
- 5.5 ... in oude zakken? 68
- 5.6 Veranderd klimaat 69
- 5.7 Bestaansrecht coöperatief ondernemen in zorg 70

6 Sociale innovatie als voortdurend proces: 't Groene Sticht en De Volle Grond in Utrecht 75

Alfons Fermin, Sandra Geelhoed & Rob Gründemann

- 6.1 Sociale investeringen en sociale innovatie als proces en product 76
- 6.2 Twee sociaal innovatieve Utrechtse casestudies 77
- 6.3 Het sociaal innovatieve karakter van de twee casussen 78
- 6.4 Het sociaal innovatieve proces van de twee casussen 81
- 6.5 De impact van de sociaal innovatieve projecten 84
- 6.6 Conclusie: duurzame sociale innovatie 87

Sociale innovatie en het publieke domein 91

7 Tussenwerken: een sociaal innoverende werkvorm voor professional en beleidsambtenaar 93

Toby Witte

- 7.1 Inleiding 94
- 7.2 Het ongepaste 95
- 7.3 Stimuleren van burgerkracht 96
- 7.4 De tussenwerker is T-shaped 98
- 7.5 Beleidsleren 100
- 7.6 Improviserend en experimenterend sociaal innoveren 101
- 7.7 Transformatie, tussenwerken en sociale innovatie 104

8 Sociaal innoveren met de overheid: leren en macht in fieldlabs 107

Stan Majoor, Robert Duiveman, Elke van der Heijden & Marie Morel

- 8.1 Sociale innovatie in de metropool Amsterdam 108
- 8.2 Organisatie van sociale innovatie in fieldlabs 109
- 8.3 Vormen van leren met de overheid 111

- 8.4 Grenzen aan het leren 114
- 8.5 Macht en sociale innovatie 116

9 Gemeentepolitiek in tijden van sociale innovatie: de praktijk van Oosterwijk and beyond 121

Laurens de Graaf & Jean Eigeman

- 9.1 Inleiding 122
- 9.2 Lokale spelers bij sociale innovatie 122
- 9.3 Het proces: bevorderende en belemmerende factoren 128
- 9.4 Producten van sociale innovatie 130

Sociale innovatie en het hoger onderwijsveld 133

10 Kritisch en krachtig: sociale innovatie in professionele leergemeenschappen 135

Erik Jansen, Joos Meesters, Marjan Kindt-van Esch, Ivo Hendriks & Lisbeth Verharen

- 10.1 Inleiding 136
- 10.2 Civil Society Lab en Allesbinder 138
- 10.3 Professionele leergemeenschappen als instrument voor sociale innovatie 139
- 10.4 Functioneren van professionele leergemeenschappen 141
- 10.5 Discussie: professionele leergemeenschappen panacee voor sociale innovatie? 143
- 10.6 Conclusie 146

11 Hoger beroepsonderwijs en sociale innovatie: over hun bijdrage voor elkaar 151

Ido de Vries & Suzan van der Pas

- 11.1 Onderwijspraktijk en conceptueel model van sociale innovatie 152
- 11.2 Sociale innovatie en de ondernemende basishouding 154
- 11.3 Opleiden van sociaal innovatieve professionals: enkele voorbeelden 155
- 11.4 Opleiden voor sociale innovatie: meer dan competenties 157
- 11.5 Conclusie 160

12 Sociale innovatie als transformatiekader voor beroepsonderwijs 165

Wenne Bergman, Paulien Taken & Saskia Weijzen

- 12.1 Inleiding 166
- 12.2 Impact van maatschappelijke ontwikkelingen op beroepsonderwijs 166
- 12.3 Sociale innovatie als transformatiekader 169

- 12.4 Sociale innovatie voor toekomstbestendig sociaal-werkonderwijs 170
- 12.5 Sociaal innovatieve toepassingen voor transformatie van de onderwijspraktijk 173
- 12.6 Transformerend beroepsonderwijs voor sociale waarde 175
- 12.7 Van leef- naar leergemeenschap 178

- 13 **De praktijk van sociale innovatie: uitleiding** 181
Hans Dagevos, Guido Walraven & Philip Marcel Karré
 - 13.1 Inleiding 182
 - 13.2 Karakter van sociale innovatie 182
 - 13.3 Werking en kracht van sociale innovatie 184
 - 13.4 Betekenis van sociale innovatie in de onderwijspraktijk 186

- Over de auteurs** 189

Sociale innovatie in de praktijk: inleiding

Hans Dagevos, Guido Walraven & Philip Marcel Karré

1.1 Vragen naar de onbekende weg

De gemiddelde Nederlander zal het waarschijnlijk lastig vinden om antwoord te geven op de vraag wat de praktische betekenis van sociale innovatie is in én voor de samenleving van vandaag. Dit is zeker niet vreemd. Maar tegelijkertijd hoort sociale innovatie bij de tegenwoordige tijd. Om te beginnen omdat er geen tekort aan maatschappelijke problemen is die op vernieuwende oplossingen wachten. Sociale innovatie gaat over het zoeken naar nieuwe antwoorden op maatschappelijke vraagstukken. We leven in tijden van menselijke worsteling met eenzaamheid, prestatiedruk, vervreemding en angst voor de gang die huidige maatschappelijke ontwikkelingen nemen. Sociale innovatie houdt mede verband met verloren gegane of gewaande sociale verbanden vanwege individualisering, met de hegemonie van marktdenken vanuit het neoliberalisme en met de behoefte daarvoor iets nieuws te scheppen, ander handelingsperspectief te creëren.

Het eigentijdse van sociale innovatie houdt eveneens verband met het besef dat de focus op economische groei gepaard gaat met maatschappelijke kosten en negatieve gevolgen. Het gebaande economische ontwikkelingspad leidt naar maatschappelijke problemen die om oplossingen vragen. Oplossingen die (ook) vereisen dat andere (transitie)paden worden ingeslagen dan de gebruikelijke en bekende. Oplossingen die verder strekken dan louter technologiegedreven innovaties, aldus innovatiewetenschappers die onder de noemer van sociale innovatie wijzen op de maatschappelijke animo voor en adaptatie van veranderingen als cruciale aspecten van innovatieprocessen (zie bijvoorbeeld Hekkert & Ossebaard, 2010; Kemp, 2011). Oplossingen bovendien waarbij het evenmin vanzelfsprekend is dat de overheid een voortrekkersrol vervult in het uitzetten van de koers noch in het bewandelen van onbekende wegen. Sociale innovatie als teken van onze tijd hangt samen met de huidige constellatie waarin de overheid niet automatisch op 'ingrijpen' staat en het die overheid ook deels ontbreekt aan benodigde financiën, expertise of doorzettingsmacht om hedendaagse problemen adequaat aan te pakken. We spreken recentelijk over de participatie- of de energieke samenleving. In beide gevallen wordt benadrukt dat de beheersbaarheid van problemen – of zo men wil: het aangaan van uitdagingen – ook vraagt om participatie van bedrijven of instellingen en van individuele of groepen burgers (*civil society*), met hun creatieve en innovatieve kijk op maatschappelijke veranderingen.

Er worden derhalve hoge verwachtingen gekoesterd omtrent de bereidheid en graad van particuliere participatie. Terwijl er serieus te nemen bedenkingen zijn te maken bij de participatiedrang van burgerij en bedrijfsleven, zien we ook dat burgers, bedrijven en instellingen daadwerkelijk aan de slag gaan met het aanpakken van vraagstukken in het publieke domein dan wel de eigen leefomgeving. Er worden vandaag de dag volop handen uit mouwen gestoken om de sociale cohesie in straat of wijk te bevorderen, stadslandbouw te bedrijven, energie op te wekken, veiligheid te vergroten of vervuiling van de publieke ruimte tegen te gaan. Al dan niet met hulp van de (lokale) overheid, al dan niet zich iets aantrekkend van gevestigde partijen of belangen, wordt aan idealen of frustraties over wat goed en nodig is concreet vorm

en inhoud gegeven in projecten die in al hun diversiteit met elkaar overeenstemmen in een gedreven optimisme en energieke inventiviteit. Aldus geven momenteel honderdduizenden Nederlanders op enigerlei wijze hernieuwde betekenis aan de begrippen contact en controle, zeggenschap en publieke zaak.

1.2 Sociale innovatie: definities en debat

Dat de doorsnee Nederlander naar verwachting het antwoord schuldig blijft op de vraag wat de betekenis is van sociale innovatie voor de praktijk van vandaag, is evenmin vreemd als bedacht wordt dat er een keur aan definities in omloop is. Behalve dat sociale innovatie de voorbije jaren in rap tempo een belangrijk onderwerp van maatschappelijk en politiek-bestuurlijk debat is geworden, is sociale innovatie ook een onderwerp van conceptueel-theoretisch discours onder onderzoekers. Enkele jaren na de eeuwwisseling heeft sociale innovatie als onderwerp van analyse en discussie onder wetenschappers een hoge vlucht genomen. Recente overzichtsstudies laten zien dat het aantal publicaties hierover sindsdien enorm is toegenomen (Ayob et al., 2016: 4; Edwards-Schachter & Wallace, 2017: 72; Van der Have & Rubalcaba, 2016: 5).

De opkomst van sociale innovatie in de voorbije jaren is medeverantwoordelijk voor de 'uitwaaierende' beweging die tegelijkertijd is ingezet (zie ook Bennenworth et al., 2015: 3, 10; Pol & Ville, 2009: 878). Met dit laatste bedoelen we dat het recente enthousiasme voor sociale innovatie heeft geresulteerd in vele definities, gevarieerde benaderingswijzen en uiteenlopende toepassingsgebieden (zie verder Edwards-Schachter & Wallace, 2017; Grimm et al., 2013). Het is niet toevallig dat bijna elk zichzelf respecterend betoog over sociale innovatie de jongste jaren aangeeft dat er heel wat meer consensus over is dat sociale innovatie een buzzword is dan compromis over de betekenis van het begrip zelf. Daaraan wordt op uiteenlopende wijze inhoud gegeven, waardoor het een veelzijdig – anderen hebben het simpelweg over vaag of over een 'quasi-concept' (Nicholls et al., 2015: 14; Sabato et al., 2017: 149; Unceta et al., 2016: 192) – begrip blijft.

In dit opzicht lijkt sociale innovatie op andere noties die tegenwoordig even populair als onscherp omschreven zijn, zoals duurzaamheid, veerkracht (*resilience*) of co-creatie. Er wordt met betrekking tot dergelijke diffuse containerbegrippen wel gesproken van 'grensobjecten' (*boundary objects*): concepten die geen dichtgetimmerde definities hebben, maar multi-interpretabel zijn zodat ze, vanwege deze 'flexibiliteit' en 'veelzijdigheid', een divers publiek kunnen aanspreken. (Wanneer sociale innovatie voor 'quasi-concept' wordt gehouden, kent de interpretatie overigens een vergelijkbare strekking.) Dit draagt er evenzeer toe bij dat je met goed fatsoen bijna niet 'tegen' sociale innovatie kunt zijn. Martin Fougère en de zijnen (2017: 9) maken in dit verband de toepasselijke opmerking: "it [social innovation] is easy to embrace and almost impossible to resist". Op hun beurt houden Eduardo Pol en Simon Ville (2009: 881) het op: "social innovation is a term that almost everyone likes, but nobo-

dy is quite sure what it means." Frank Pot (2012: 6) zegt eenvoudig en eufemistisch: "sociale innovatie blijkt een rekbaar begrip te zijn."

Er bestaat de nodige eensgezindheid over dat aan sociale innovatie op velerlei manieren inhoud wordt gegeven. Dit laat zich gemakkelijk illustreren door een greep uit het aanbod te doen:

“[T]he concept of social innovation is poorly defined and demarcated.”
(Brandsen et al., 2016: 4)

“[T]he concept of social innovation is still considered rather ambiguous and the state of knowledge is continues to be fragmented.”
(Van der Have & Rubalcaba, 2016: 1)

“Much of the discussion of social innovation is vague, and there are many competing definitions of social innovation.”
(Mulgan, 2015: x)

“The diversity of initiatives that fall under the category of social innovations makes the concept difficult to define, theorize, and evaluate.”
(Jaeger-Erben & Rückert-John, 2015: 159)

“[T]he lack of clarity about the term 'social innovation' can be attributed not only to its evolving analytical status but also to its over-simplistic use as a buzzword in a multiplicity of policy practices associated.”
(Moulaert et al., 2013: 13)

“Social innovation is a broad term that defies a singular understanding and has been discussed from the perspective of various academic disciplines for a considerable time.”
(Fifka & Idowu, 2013: 310)

“[T]he all-encompassing idea of social innovation has created conceptual ambiguity as to what it means and how it is practiced.”
(Angelidou & Psaltoglou, 2017: 113-114)

Toch verhindert deze 'definitiekwestie' niet dat er tamelijk brede consensus bestaat over waar sociale innovatie 'ongeveer' over gaat, respectievelijk betrekking op heeft. Sociale innovatie betreft processen van samenwerking tussen overheden, bedrijfsleven en *civil society*, gaat over burgerinitiatieven 'met publieke meerwaarde'. Dergelijke maatschappelijke initiatieven zijn gericht op het zoeken van nieuwe antwoorden op sociale vraagstukken. Karakteristiek als deze zijn veelal terug te vinden in de omschrijvingen van sociale innovatie die in binnen- en buitenland gebruikelijk zijn. De Nederlandstalige definitie die de Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid (AWT) in 2014 formuleerde, dient hier als voorbeeld. Sociale innovatie als zijnde de organisatie van innovatieve oplossingen voor maatschappelijke uitdagingen, vinden we ook terug op Europees niveau. Zonder dat we als redactie de auteurs een definitie hebben aangereikt of aanbevolen, refereert een aantal van hen naar de Europese interpretatie waarin sociale innovatie betrekking heeft op de ontwikkeling en implementatie van nieuwe ideeën of diensten die aan sociale behoeften voldoen en bijdragen aan nieuwe sociale relaties of samenwerkingsverbanden. Ook deze omschrijving mag een ruime definitie heten. Kortom, sociale innovatie zoals we het begrip vandaag de dag interpreteren, voert terug op brede definities die een decennium geleden geformuleerd zijn. Deze herbergen andere oplossingsrichtingen voor 'grote' sociale vraagstukken, verwijzen naar nieuwe producten, strategieën, concepten of organisatievormen die hiervoor een oplossing bedoelen te vinden, accentueren participatie door anderen dan alleen de overheid en stipuleren ten slotte dat sociale innovaties de samenleving als geheel en het welzijn van haar inwoners ten goede komen.

In navolging van genoemde brede definities is een ander kenmerk van sociale innovatie waar de nodige overeenstemming over bestaat, de invulling van sociale innovatie als zijnde zowel een product als een proces. Sociale innovatie gaat dan enerzijds om het ontwikkelen van nieuwe en vernieuwende strategieën, manieren en organisatievormen om maatschappelijke problemen aan te pakken en anderzijds om op een nieuwe en vernieuwende manier samenwerking tot stand te brengen tussen verschillende maatschappelijke groepen (overheden, burgers en bedrijven), waarbij gelijkwaardigheid een centraal beginsel vormt. Deze kunnen in de praktijk bijvoorbeeld vorm krijgen in burgerinitiatieven, sociale ondernemingen of living labs.

1.3 Sociale innovatie in de praktijk: doel, bedoeling en opbouw

Doel van deze bundel is de discussies over sociale innovatie te verhelderen door eerst en vooral dit concept via de praktijk te duiden. Wat is de betekenis van sociale innovatie in en voor ontwikkelingen in hedendaagse praktijken? Vanuit een praktijkgericht perspectief naar sociale innovatie kijken is niet alleen een passende invalshoek voor een bundel waar de bijdragen zijn geleverd door auteurs die allen een werkrelatie hebben met een hogeschool, maar bedoelt ook een stimulans te geven aan verdere reflectie op diezelfde praktijk. Welke handelingsperspectieven,

(sociale) vaardigheden of herijking van professionele modi operandi vraagt sociale innovatie in de praktijk? Het mag duidelijk zijn dat een vraag als deze bij uitstek waardevol is voor het hoger beroepsonderwijs.

Inhoudelijk gezien heeft deze bundel de bedoeling in te gaan op zulke meer algemene aspecten als de wijze waarop sociale innovatie is te karakteriseren, hoe sociale innovatie werkt en wat de impact ervan is in de praktijk. De afzonderlijke bijdragen aan deze bundel zullen in meerdere of mindere mate deze aspecten aan bod laten komen.

Een andere manier om de verschillende bijdragen aan deze bundel te structureren is de clustering van meerdere hoofdstukken in een aantal delen. In het eerste deel zijn twee hoofdstukken gegroepeerd die elk een disciplinaire blik op sociale innovatie werpen. In de respectievelijke bijdragen van Hans Dagevos en Philip Karré komen het sociologische en het bestuurskundige perspectief aan bod. Tezamen geven deze beide hoofdstukken een panorama van interpretaties van sociale innovatie in het verleden en heden. Ze laten zien wat er oud en nieuw aan sociale innovatie is en welke zeggingskracht sociale innovatie heeft voor nu en straks.

De drie navolgende delen herbergen elk drie verschillende hoofdstukken. Elk deel heeft betrekking op een domein met grote relevantie voor het hoger onderwijs. Het sociale domein, het beleidsdomein en het onderwijsdomein zijn de opeenvolgende praktijkvelden die centraal staan in deze drie delen. De analyse van sociale innovatie in het sociale domein wordt geopend door Jean Pierre Wilken, die bepleit dat sociale innovatie vooral ook tot inzet heeft sociale waarden als cohesie, gelijkwaardigheid, openheid en betrokkenheid te beschermen en versterken. Dan staat sociale innovatie in het teken van de zoektocht naar en de realisatie van 'het goede'. De tweede bijdrage aan dit deel wordt geleverd door Rick Kwekkeboom, die zich de vragen stelt of coöperatieve zorgondernemingen voorbeelden van sociale innovatie zijn en in welke mate de context van overheidsbemoeienis enerzijds en de competenties van professionals in de zorgpraktijk anderzijds gunstige voorwaarden creëren om zorgcoöperaties de vleugels uit te laten slaan. Haar betoog maakt onder andere duidelijk dat overheidsinvloed allerminst achter de horizon is verdwenen. Het derde hoofdstuk in dit deel is van de hand van Alfons Fermin, Sandra Geelhoed en Rob Gründemann. Zij laten zien hoe sociale innovatie een vertaling krijgt in twee verschillende casussen in het Utrechtse. Het gaat in beide gevallen om sociale projecten bedoeld om kwetsbare groepen te helpen hun weerbaarheid en zelfstandigheid te ondersteunen. De auteurs geven ook aan wat bij zulke initiatieven komt kijken en wat ze opleveren.

Het volgende deel concentreert zich op sociale innovatie en beleidspraktijken. Toby Witte legt de nadruk op nieuwe vaardigheden die beleidsambtenaren en professionals in het sociale domein van nu mogen aanleren en hun andere rol en positie in het ontwikkelen van sociaal beleid. In dit beleidsleren herkent de auteur een (werk)vorm van sociaal innoveren. Stan Majoor, Robert Duiveman, Elke van der Heijden en Marie Morel bespreken in hun hoofdstuk de rol van sociale innovatie in de Amsterdamse beleidspraktijk. Evenals Toby Witte geven deze auteurs aan

dat het voor beleidsmakers niet altijd vanzelfsprekend is om een andere rol en invloedspositie in te nemen in sociaal innovatieve experimenten. Laurens de Graaf en Jean Eigeman richten zich meer specifiek op de gemeentepolitiek van Oostervijk. Hun hoofdstuk geeft concreet inzicht in hoe verschillende participerende actoren zich op gemeenteniveau verhouden tot sociale innovatie, welke praktische 'plussen en minnen' in het proces zijn te noteren en tot welke uitkomsten dit leidt.

De drie hoofdstukken in het laatste deel richten zich meer specifiek op wat het (hoger) onderwijs kan en moet met processen en praktijken van sociale innovatie. In het hoofdstuk van Erik Jansen, Joos Meesters, Marjan Kindt-van Esch, Ivo Hendriks en Lisbeth Verharen komt in beeld waar en op welke manieren er in opleidingen al volop onderwijswerk wordt gemaakt van professionele leergemeenschappen als instrument voor sociale innovatie. Ze gaan in op de werkwijze en voorwaarden van dergelijke leergemeenschappen en hoe die zich positief verhouden tot sociale innovatie. Ido de Vries en Suzan van der Pas nemen ons mee naar de inrichting van het hbo toegerust op sociale innovatie om ook bij het omgekeerde stil te staan: de bijdrage die hoger beroepsonderwijs op sociale innovatie in de praktijk kan leveren. Wenne Bergman, Pauline Taken en Saskia Weijzen grijpen het transformerende sociale domein ook aan om de noodzaak voor transformatie in het beroepsonderwijs te bepleiten. Weinig minder dan een paradigmaverschuiving is gevraagd, aldus de auteurs, om de onderwijspraktijk dusdanig op de sociale werkwijze aan te laten sluiten dat jonge professionals hierop toekomstbestendig worden voorbereid door sociaal innovatief te leren werken.

In de uitleiding van dit boek komen de redacteurs terug op een aantal conclusies dat zich laat trekken op basis van de hoofdstukken in dit boek. Behalve terugkijken naar het voorafgaande, richten ze de blik eveneens op de kracht van sociale innovatie in theorie en praktijk. Afsluitend wordt specifiek stilgestaan bij sociale innovatie in relatie tot het hoger beroepsonderwijs als toepasselijk slotakkoord van *Sociale innovatie in de praktijk*, waaraan inhoud is gegeven door aan het hbo verbonden auteurs.

Literatuur

- Angelidou, M. & Psaltoglou, A. (2017). An empirical investigation of social innovation initiatives for sustainable urban development. *Sustainable Cities and Society*, 33, 113-125.
- AWT (2014). *De kracht van sociale innovatie*. Den Haag: Adviesraad voor Wetenschaps- en Technologiebeleid.
- Ayob, N., Teasdale, S. & Fagan, K. (2016). How social innovation 'came to be': Tracing the evolution of a contested concept. *Journal of Social Policy*, 45, 635-653.
- Benneworth, P., Amanatidou, E., Edwards-Schachter, M. & Guibrandsen, M. (2015). Social innovation futures: Beyond policy panacea and conceptual ambiguity. Oslo: Working paper Centre for technology, innovation and culture (TIK).

- Brandsen, T., Evers, A., Cattacin, S. & Zimmer, A. (2016). Social innovation: A sympathetic and critical interpretation. In: T. Brandsen, S. Cattacin, A. Evers & A. Zimmer (eds.), *Social innovations in the urban context*. Heidelberg: Springer, 3-18.
- Edwards-Schachter, M. & Wallace, M.L. (2017). 'Shaken, but not stirred': Sixty years of defining social innovation. *Technological Forecasting & Social Change*, 119, 64-79.
- Fifka, M.S. & Idowu, S.O. (2013). Sustainability and social innovation. In: T. Osburg & R. Schmidpeter (eds.), *Social innovation: Solutions for a sustainable future*. Berlin: Springer, 309-315.
- Fougère, M., Segercrantz, B. & Seeck, H. (2017). A critical reading of the European Union's social innovation policy discourse: (Re)legitimizing neoliberalism. *Organization*, 24, 1-25.
- Grimm, R., Fox, C., Baines, S. & Albertson, K. (2013). Social innovation, an answer to contemporary societal challenges?: Locating the concept in theory and practice. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 26, 436-455.
- Have, R.P. van der & Rubalcaba, L. (2016). Social innovation research: An emerging area of innovation studies? *Research Policy*, 45, 1923-1935.
- Hekkert, M. & Ossebaard, M. (2010). *De innovatiemotor: Het versnellen van baanbrekende innovaties*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Jaeger-Erben, M. & Rückert-John, J. (2015). Researching transitions to sustainable consumption: A practice theory approach to studying innovations in consumption. In: E. Huddart Kennedy, M.J. Cohen & N.T. Krogman (eds.), *Putting sustainability into practice: Applications and advances in research in sustainable consumption*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 159-184.
- Kemp, R. (2011). Ten themes for eco-innovation policies in Europe. *Sapiens*, 4, 1-20.
- Moulaert, F., MacCallum, D. & Hillier, J. (2013). Social innovation: Intuition, precept, concept, theory and practice. In: F. Moulaert, D. MacCallum, A. Mehmood & A. Hamdouch (eds.), *The international handbook of social innovation: Collective action, social learning and transdisciplinary research*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 13-24.
- Mulgan, G. (2015). Foreword: The study of social innovation – theory, practice and progress. In: A. Nicholls, J. Simon & M. Gabriel (eds.), *New frontiers in social innovation research*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, x-xx.
- Nicholls, A., Simon, J. & Gabriel, M. (2015). Introduction: Dimensions of social innovation. In: A. Nicholls, J. Simon & M. Gabriel (eds.), *New frontiers in social innovation research*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1-26.
- Pol, E. & Ville, S. (2009). Social innovation: Buzz word or enduring term? *The Journal of Socio-Economics*, 38, 878-885.
- Pot, F. (2012). Sociale innovatie: Historie en toekomstperspectief. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 28, 6-21.
- Sabato, S., Vanhercke, B. & Verschraegen, G. (2017). Connecting entrepreneurship with policy experimentation?: The EU framework for social innovation. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 30, 147-167.
- Unceta, A., Castro-Spila, J. & Garcia Fronti, J. (2016). Social innovation indicators. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 29, 192-204.

Perspectieven op sociale innovatie

2 Sociale innovatie: sociologische traditie en voedseltransitie

3 Sociale innovatie bestuurskundig bekeken: over coördinatiemechanismen, wicked problems en hybriditeit

**Sociale innovatie:
sociologische traditie en
voedseltransitie**

Hans Dagevos

“The task of the social innovation movement is to challenge the worldwide ‘dictatorship of no alternatives.’”
(Nicholls et al., 2015: 19)

“Social innovators, simply by proposing new ideas, discredit the status quo, disturb power equilibriums, disrupt established practices, and generally create consternation of one kind or another.”
(Cels et al., 2012: 219)

2.1 Inleiding

Deze bijdrage aan *Sociale innovatie in de praktijk* bepleit sociale innovatie haar ‘gevaarlijke’ karakter terug te geven. Hierbij grijp ik terug op de kritische traditie die sociale innovatie in de sociologie kent. Deze traditie dreigt in de vergetelheid te raken vanwege de steeds dominanter wordende interpretatie in hedendaagse tijden van sociale innovatie als positief, bijdragend aan en voortbouwend op de bestaande orde, en bringer van louter ‘goeds’, welvaart en voorspoed. Zodoende dreigt sociale innovatie te worden ‘doodgeknuffeld’ en van haar rebelse en kritische karakter te worden beroofd. Dit hoofdstuk beargumenteert dat het belangrijk is deze lading van het concept sociale innovatie te behouden en te koesteren.

Het betoog begint bij hoezeer innovatie in het algemeen en sociale innovatie in het kielzog daarvan, vandaag de dag in een gunstig daglicht staan. Gaandeweg is innovatie in een positieve maastroom terechtgekomen. Behalve de gunstige connotaties van verandering (*change*) en vernieuwing (*novelty*), heeft in de betekenisgeving ook de vermenging met de associatie van verbetering (*improvement*) plaatsgevonden. Dit laatste is in het bijzonder relevant met betrekking tot sociale innovatie, dat de jongste jaren eerst en vooral geframed wordt als behulpzaam om vooral de gangbare ontwikkeling voort te laten gaan en deze (in)direct te ondersteunen door te helpen er de scherpe randjes af te halen respectievelijk het bestaande te verbeteren. Deze instrumentele en oplossingsbrengende interpretatie is momenteel in beleidskringen en frequent ook onder onderzoekers in zwang. Het is tevens een interpretatie die op aanzienlijke afstand is komen te staan van de ‘socialistische’ traditie van sociale innovatie, waar het niet gaat om hervormingen binnen het bestaande maar om transitie van het reguliere regime. Daar is niet consolidatie maar confrontatie leidend en gaat van sociale innovatie een meer bedreigende dan beschermende werkingskracht uit. Echter, met de stijgende populariteit van een ‘economische’ interpretatie (*economic conceptualization*) van sociale innovatie, verdwijnt het rebelse en (maatschappij)kritische karakter van een ‘sociologische’ interpretatie (*sociological conceptualization*) naar de achtergrond (Van der Have & Rubal-

caba, 2016: 1924-1925; zie ook Bock, 2012: 57, 2016: 562, Godin, 2012: 29-40, Jessop et al., 2013: 120-1; Sabato et al., 2017: 150).

Wanneer sociale innovatie haar ‘verontwaardiging’ verliest, gaat er minder transformatieve kracht en betekenisvolle urgentie van uit. Deze optiek is in principe direct relevant voor allerlei praktijkvelden. De concentratie in dit hoofdstuk gaat met name uit naar het voedseldomein. De toegevoegde waarde van sociale innovatie vanuit de sociologische traditie is erin gelegen dat het er, gegeven de problemen waar het voedseldomein anno nu mee geconfronteerd wordt en de uitdagingen waar het voor komt te staan, niet zozeer om gaat ‘beter te doen wat we al kunnen’ maar dat het vooral gaat om de vraag: ‘Kunnen we de dingen beter doen?’ Sociale innovatie in de laatstgenoemde gedaante bezit vernieuwingsdrang en verbeeldingskracht, verbetenheid en verdraagzaamheid. Sociale innovatie in haar eerstgenoemde ‘ongevaarlijke’ hoedanigheid wordt geabsorbeerd door het heersende paradigma. Als bijdrage aan een paradigmaverschuiving in de wereld van landbouw en voedsel is het belangrijk dat sociale innovatie haar ‘radicale’ inhoud behoudt. Deze beweging van sociale innovatie gaat per definitie tegen de hoofdstroom in en daagt het gangbare uit. Vanuit dit perspectief is sociale innovatie ‘alternatief’ en ‘avant-gardistisch’ te noemen. Sociale innovatie betreft manieren van produceren, consumeren en organiseren die niet de mainstream volgen, geen *business as usual* zijn. In dit kader is ‘alternatief’ een geuzennaam en werpt sociale innovatie zich op als beweging die reden en noodzaak vindt in het zoeken naar nieuwe oplossingsrichtingen en andere handelingsperspectieven dan die gebruikelijk, vertrouwd en geaccepteerd zijn in het voedseldomein.

Paragraaf 2.2 schetst de positieve ‘sfeer’ die rond sociale innovatie is komen te hangen en hoe deze zich verhoudt tot kritische reflecties op sociale innovatie. In paragraaf 2.3 wordt met een brede blik gekeken naar diverse praktijkvoorbeelden van sociale innovatie zoals die te vinden zijn, om te eindigen in het voedseldomein. In paragraaf 2.4, ten slotte, wordt uitwerking gegeven aan de betekenis van sociale innovatie in de wereld van landbouw en voedsel in het algemeen en de onderscheidende betekenis van zogenaamde ‘sterke’ sociale innovatie, die uitdrukking geeft aan de sociologische interpretatie, in het bijzonder.

2.2 Sociale innovatie in een positief daglicht

We kunnen het ons anno nu, in tijden waarin innovatie zo’n beetje het toverwoord is voor economische en sociale voorspoed, nauwelijks voorstellen dat innovatie eeuwenlang in negatieve zin is gebruikt. Innovatie werd geïnterpreteerd als verandering van de bestaande orde en was daardoor ‘ketteren’ en ‘rebels’. We kunnen zelfs teruggaan naar 1547, toen koning Edward IV ‘*A proclamation against those that doeth innouate*’ – de titel klinkt op zichzelf al onheilspellend genoeg – liet opstellen, als het jaar waarin de toon werd gezet voor een lange traditie waarin innovatie en innovator in een kwaad daglicht stonden. De bestuurders, brancheorganisaties en

burgers van nu, die zich opwerpen als hartstochtelijke voorstanders van innovatie, staan ver af van de tijden, die tot in de negentiende eeuw duurden, waarin de ongunstige betekenis van innovatie heerste en de sociale innovator geportretteerd werd als 'staatsgevaarlijke' opponent van de gevestigde orde.

Maar het pleidooi hier zal juist zijn om dit meer radicale of revolutionaire karakter van sociale innovatie zingevend te laten zijn voor het nu en straks. Dit vraagt erom afstand te nemen van de meer hervormingsgerichte interpretatie van sociale innovatie die de meer 'subversieve' interpretatie in de loop van de tijd heeft verdronen. Dat sociale innovatie sinds de negentiende eeuw gaandeweg niet alleen met socialisme geassocieerd wordt maar ook met sociale hervorming waarbij het erom gaat de samenleving te verbeteren zonder deze om te vormen, heeft ertoe geleid dat sociale innovatie in een gunstiger daglicht is komen te staan (Godin, 2012: 17). Hoewel het revolutionaire karakter van sociale innovatie nooit helemaal is verdwenen, verdwijnen de 'kartelranden' en 'ketterse kanten' naar de achtergrond als sociale innovatie in de loop van de twintigste eeuw een positievere lading krijgt met zulke kenschetsende woorden als 'originieel', 'creatief', 'non-conformistisch' en 'energiek'. Sociale innovatie komt in de moderne (naoorlogse) tijd meer en meer gelijk te staan met moderniteit, met verbetering van bestaande structuren zonder 'revolutionaire' vernieuwing.

Deze verandering 'ten goede' vinden we ook terug in diverse definities van sociale innovatie, zodanig dat hier een gemeenschappelijke grond wordt gevonden die medestanders (aan)trekt. Een dezer dagen breed gedeelde en brede opvatting over wat sociale innovatie is, heeft het over het gezamenlijk zoeken naar nieuwe oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken en opgaven, die effectiever, eerlijker of duurzamer zijn dan bestaande, en de samenleving als geheel ten goede komen. Dergelijke positieve bewoordingen hebben hun origine in een artikel van James Phillips et al. (2008) in *Stanford Social Innovation Review*. Hun definitie wordt frequent geciteerd en geparafraseerd binnen en buiten de wetenschappelijke literatuur. We vinden deze in Nederland bijvoorbeeld terug wanneer de Adviesraad voor Wetenschap, Technologie en Innovatie (AWT, 2014) verkent wat de kracht van sociale innovatie is. Hier wordt uitgegaan van sociale innovaties als zijnde maatschappelijke initiatieven gericht op het vinden van nieuwe oplossingen voor sociale problemen. De ingezette middelen en de beoogde doelen zijn beide sociaal van aard. Sociale innovatie in het teken van positieve verandering met collectieve strekking eechoot de definiërende woorden voor sociale innovatie die Phills en collega's (2008: 36) gebruiken. Eveneens wordt sociale innovatie door menig internationale organisatie, zoals de OECD, omschreven in zulke bewoordingen als antwoorden biedend op sociale vraagstukken en verbetering van de kwaliteit van leven (*the quality of life*) in de samenleving als geheel en haar bewoners ("good for society and its members" – Fifka & Idowu, 2013: 310).

Er gaat een hoop positieve energie uit van sociale innovatie met praktisch idealisme en enthousiast optimisme als drijfveren die leiden naar andere wegen om tegemoet te komen aan sociale behoeften en eindigen in verbetering van het maat-

schappelijke probleemoplossend vermogen. Sociale innovatie staat welhaast synoniem voor goed voor de samenleving en haar handelingscapaciteit, en bezit daarvoor een grote gunfactor. Want welk beschaafd mens wil de wereld niet een beetje beter maken en wie heeft niet het beste voor met mens en maatschappij? En wie ontkent dat we voor grote maatschappelijke opgaven en uitdagingen staan? Als sociale innovatie al niet openlijk of impliciet voor inherent goed wordt gehouden, dan geldt ze toch zeker als beloftevol en hoopgevend. Niet toevallig dat sociale innovatie ook in de beleidswereld voet aan de grond heeft gekregen. Zowel in Amerika als in Europa is het tegenwoordig alleszins politiek correct om er waarde aan te hechten (Ayob et al., 2016: 635; Brandsen et al., 2016: 5; Jessop et al., 2013: 110). Sociale innovatie wordt de voorbije jaren naar voren geschoven als oplossingsrichting voor het aangaan van grote uitdagingen (*grand challenges*) op bijvoorbeeld het vlak van gezondheid, energie en ecologie, onderwijs of werk en inkomen.

Het enthousiasme voor sociale innovatie is regelmatig zo groot dat de positieve bijdrage die ze verwacht of geacht wordt te leveren, wel gelijke tred lijkt te houden met technologische innovatie. In die zin dat ook sociale innovatie wordt aangewezend als hulpmiddel voor het veiligstellen van welvaart en voorspoed. Maar evengoed wordt de tegenwoordige populariteit van sociale innovatie gevoed door het idee dat sociale innovatie verzachting of vermindering brengt van problemen ('pijnen') die gepaard gaan met technologische vooruitgang en modernisering van de samenleving (zie ook Pot, 2012: 13; Unceta et al., 2016: 193). De voorstelling van zaken is dan eerder dat sociale innovatie helpt om nadelige neveneffecten (*collateral damage*) van 'de normale gang van zaken' te dempen of verhelpen zonder de aspiratie deze gang van zaken zelf te veranderen, maar deze vooral te bestendigen. Een dergelijke kijk vinden we ook terug in het Brusselse perspectief op sociale innovatie (zie verder Fougère et al., 2017, die deze invulling bevestigen én uitvoerig bekritisieren). Daar geldt sociale innovatie als een belangrijk (beleids)instrument om de concurrentiepositie van Europese regio's of landen te verbeteren, de sociale cohesie te versterken of de maatschappelijke energie en intelligentie die aanwezig is vruchtbaarder aan te boren ten gunste van economische groei. Op deze manier ge-positioneerd is het weinig verwonderlijk dat sociale innovatie in bredere kring en in sneltrainvaart salonfähig is geworden. Sociale innovatie kent dan als teneur dat wanneer we in Europa met vereende krachten er de schouders onder zetten en onze slimme koppen bij elkaar steken, het oude continent onverkort springlevend blijft en wereldwijd de concurrentiestrijd aankan. Mens en maatschappij, overheid en ondernemer, iedereen vaart wel bij sociale innovatie, aldus de Brusselse logica sinds 2010 (Sabato et al., 2017). Het laat zich raden dat het hart van menig minister, politicus of beleidsmaker hier sneller van gaat kloppen. Vandaar dat het evenmin verbaast als vanuit het ministerie van Economische Zaken welwillende woorden klinken over sociale innovatie en het belang ervan (EZ, 2015). De animo voor sociale innovatie van overheidswege wordt bovendien aangezwengeld vanuit de momentane populariteit van de participatiesamenleving en doe-het-zelfmaatschappij waarin sociale innovatie goed inpasbaar is. Sterker, sociale innovatie wordt regelmatig impliciet of

expliciet voorgespiegeld als (beleids)middel om de teloorgang van de verzorgingsstaat op te vangen en als (smeer)middel om de procesgang naar de gewenste participatiemaatschappij te vergemakkelijken.

Het positieve licht waarin sociale innovatie politiek en beleidsmatig is komen te staan, heeft bijgedragen aan de hoge vlucht die ze in het academische discours recentelijk heeft genomen. Met recht stellen Paul Benneworth et al. (2015: 4) dat "the meteoric contemporary rise of the concept of social innovation cannot be divorced from the wider policy context within which it emerged." De harmonisatie van context en concept die maakt dat de opkomst van sociale innovatie in beleid en de opkomst van sociale innovatie in onderzoek elkaar versterken, is vergelijkbaar met *nudging* (Thaler & Sunstein, 2009). Dit begrip heeft het laatste decennium een vergelijkbare opmars gemaakt. De parallel is nog verder door te trekken: zowel nudging als sociale innovatie gaat over verandering in de 'goede' richting en in beide gevallen vinden de concepten door de strekking die er inhoudelijk aan wordt gegeven, gemakkelijk aansluiting bij een neoliberale context waar gerekend wordt op participatie en particulier initiatief, op burgers die zelfredzaam zijn, mondig en machtig om eigen keuzes te maken en hun verantwoordelijkheid nemen in het behouden of bereiken van maatschappelijke doelen.

Na al deze 'positiviteit' waarmee sociale innovatie wordt omringd, ten slotte nog enkele opmerkingen in een andere toonsoort. De eerste is dat de opkomst van sociale innovatie ook getuigt van een andere beweging, die zich minder positief ten opzichte van overheden verhoudt. De maatschappelijke energie die in sociale innovaties wordt gestoken is ook te zien als uiting van groeiend ongenoegen over of tanend vertrouwen in conventionele oplossingen en instituties. De maatschappelijke problemen die men met sociale innovatie tracht aan te pakken, zijn voor de participerende sociale innovators het levende bewijs van het failliet of onvermogen van gangbare beleidsbeslissingen en -procedures. Sociaal innovatieve initiatieven als toonbeelden van vernieuwingsdrift en burgerlijke participatiedrang worden hier aangevuld met beelden van een verzorgingsstaat in ontmanteling. Vanuit dit perspectief is sociale innovatie met argusogen te bekijken en zijn zulke (argwanende) vragen te stellen als: "to what extent is social innovation used as a smokescreen for cuts in public service delivery" (Ayob et al.: 650) of: "Is social innovation, then, nothing other than the withdrawal of the state and shifting of responsibilities to the individual and the market?" (Bock, 2016: 559; zie ook Brandsen et al., 2016: 4; Fougère et al., 2017: 3, 11, 17, 20; Sabato et al., 2017: 163-4).

De tweede is dat het enthousiasme over sociale innovatie als brenger van vooruitgang naar 'iets beters' ("progress towards something 'better'" – Brandsen et al., 2016: 6) getemperd kan worden. Een presentatie van sociale innovatie als wondermiddel tegen tal van kwalen en marktfalen leidt gemakkelijk tot "feel-good rhetoric" (Alexander, 2015: 300) en hooggespannen verwachtingen die sociale innovatie niet snel kan waarmaken. En wanneer de teleurstelling geboren is, vergroot dit de kans dat het kind met het badwater wordt weggespoeld. Anders gezegd, sociale innovatie zonder realistisch verwachtingsmanagement maakt sociale innovatie kwets-

baar. Minder 'hijgerig en hyperig' is de bejegening van sociale innovatie als wordt ingestemd met de woorden van Matthias Fifka en Samuel Idowu (2013: 314): "Despite the great contribution that social innovation can make to address social problems, it should not be regarded as a panacea. It is not a cure for all social life." Laten we, met dit in het achterhoofd, eens een blik werpen op die praktijk om te zien wat de relevantie is van sociale innovatie en welke voorbeelden worden aangegeven.

2.3 Sociale innovatie in de (voedsel)praktijk

De tijden dat sociale innovatie eerst en vooral betrekking had op het functioneren van medewerkers en managers als middel om hun vaardigheden, hun (onderlinge) arbeidsrelaties, de bedrijfsprestaties of kwaliteit, productiviteit of organisatie van arbeid te verbeteren, leven weliswaar nog voort in onderzoekswerk vanuit TNO of de Sociaal-Economische Raad bijvoorbeeld, en in de Innovatiemonitor vanuit de Rotterdam School of Management van de Erasmus Universiteit. Tegelijkertijd liggen die tijden ook achter ons. De oproep van de AWT (2014: 16, 36-7) om de zogenoemde "smalle invulling" van sociale innovatie gericht op vernieuwing van werk en arbeid te verbreiden, heeft gehoor gevonden. Zo goed als de 'heilzame werking' van sociale innovatie zich heeft verbreed, zo zijn ook de toepassingsgebieden omvattender geworden. Sociale innovatie is de bedrijfsvloer en het organisatieniveau, als aanvankelijke 'thuisbases', intussen ruimschoots ontstegen.

Wie tegenwoordig in de literatuur grasduint naar praktijkvoorbeelden die sociaal innovatief worden genoemd, stuit al snel op zulke uiteenlopende voorbeelden als Wikipedia, Open Universiteit of Linux-software (kennis/data delen), Fair Trade, Greenpeace, Amnesty International en Oxfam (ideële maatschappelijke organisaties), microkrediet, broodfondsen of divestmentbeweging (anders bankieren), transition towns, ecodorpen, vrijwillige versimpeling en minimalisme (andere woon- en leefgemeenschappen) of zorg- en energiecoöperaties (onconventionele organisatie van lokale zorg- of energievoorziening). Dat microfinanciering regelmatig wordt aangewezen als een vooraanstaand voorbeeld van sociale innovatie (Alexander, 2015; Cajaiba-Santana, 2014; Phills et al., 2008; Pisano et al., 2015), mag sociale innovatie dan een koninklijk tintje geven omdat onze koningin er een ware sociale innovator door wordt, de plek van sociale innovatie is vaak minder prominent als het gaat over het zoeken van oplossingen voor sociale problemen waar minderbedeelden of gemarginaliseerden mee te kampen hebben. Dan heeft sociale innovatie betrekking op onderlinge hulp, zelforganisatie, samen delen of vrijwilligerswerk, en vindt ze onderdak in repaircafés, buurthuizen of wijkcentra. Sociale innovatie staat hier doorgaans in het teken van problemen van sociaal kwetsbaren, zoals armoede en uitsluiting. De praktijkvoorbeelden van sociale innovatie worden gevonden in het domein van zorg en welzijn (zie Jungmann et al., 2016; ook de onderhavige bundel getuigt hiervan; Pelka & Terstriep (2016) geven aan dat even-

eens het nodige EU-onderzoeksgeld onder de vlag van sociale innovatie zich bij uitstek concentreert op vraagstukken in het sociale domein). Al met al belanden we hier qua omgeving en sfeer in heel andere praktijken van sociale innovatie dan die van de keurige kantoorruimte of deftige directiekamer waar onder de vlag van sociale innovatie geprobeerd wordt werkprocessen of de managementorganisatie te stroomlijnen.

We vinden die sociale problematiek ook terug in het werk van Bettina Bock (2012, 2016) als het landelijk gebied het toepassingsdomein van sociale innovatie is. Bock (2016) heeft het over sociale innovatie in het groene domein. Meer in het bijzonder gaat het bij haar over plattelandproblematiek – breder dan specifieke boerenproblemen – en de betekenis die sociale innovatie hier kan hebben. Ze betreft sociale innovatie op rurale marginalisering (teruglopende werkgelegenheid en publieke voorzieningen, afnemende en in disbalans geraakte bevolkingssamenstelling door oververtegenwoordiging van ouderen ten opzichte van jongeren en/of hogeropgeleiden en economisch sterkeren die ondervertegenwoordigd zijn in de plattelandspopulatie) en haalt in dit kader, als praktijkvoorbeelden van rurale sociale innovatie, naar voren: multifunctionele dorpshuizen, breedband- en zorgcoöperaties. In alle gevallen draait sociale innovatie hier om nieuwe samenwerkingsvormen en initiatieven die het waarborgen van de leefbaarheid van het platteland als maatschappelijk doel hebben – en dit met meer en minder succes helpen bereiken (zie verder ook Bokhorst, 2015; Salemink & Strijker, 2015). Dat in het onderzoekswerk van Bock expliciet over sociale innovatie wordt gesproken in het kader van de bestudering van het rurale gebied, is vooralsnog tamelijk zeldzaam, maar niet helemaal uniek. Hoewel er momenteel meer aandacht lijkt uit te gaan naar sociale innovatie in de urbane context (Brandsen et al., 2016; Cohen, 2015; Sauer et al., 2016), is sociale innovatie toch ook onderwerp van onderzoek in recente studies op het gebied van Europese plattelandontwikkeling (zie Bosworth et al., 2016; Neumeier, 2017; zie Rover et al., 2017 voor een recent voorbeeld buiten Europa).

Als we de relatief kleine stap van het platteland naar het voedseldomein zetten, dan leert een recent overzicht van Europees gefinancierd onderzoek naar sociale innovatie dat geen van de zeventien projecten die zijn meegenomen, betrekking heeft op het domein van voedsel (Pelka & Terstriep, 2016). Opvallend is eveneens dat op het terrein van voedsel nauwelijks praktijkvoorbeelden voorhanden zijn die expliciet als sociale innovatie worden aangeduid. Ondanks de tegenwoordige spanwijdte van sociale innovatie in de praktijk, heeft het concept hier kennelijk minder wind onder de vleugels gekregen. Waar de connectie met sociale innovatie wel wordt gelegd, gaat het over lokale voedselnetwerken en *community supported agriculture* (CSA) (Alexander, 2015; Jaeger-Erben & Rückert-John, 2015; Kirwan et al., 2013). En in het directe verlengde hiervan gaat het – niet altijd even expliciet – in het Nederlandse spraakgebruik over sociale innovatie in relatie tot voedseltransitie, waaronder tal van hedendaagse lokale 'ketenverkortingen' in de vorm van stadslandbouw- en voedselinitiatieven zijn te scharen waar anders wordt omgegaan met

de productie, afzet en consumptie van eten en wordt geprobeerd op enigerlei wijze de afstand tussen productie en consumptie van voedsel te overbruggen. Grootstedelijke voedselcoöperaties zoals Rechtstreeks, de 'voedingsdienst' Thuisafgehaald of de organisatie van productieketens op andere ketenwaarden, zoals de biologische sector, zijn praktijkvoorbeelden. Behalve dat er sprake is van allerlei 'losses' voorbeelden van diverse pluimage (van Remekerkaas tot Goede Vissers, van The Dutch Weed Burger tot Buitengewone Varkens, van Herenboeren tot De Buurman, et cetera), zijn er dus ook meer georganiseerde initiatieven onder te vangen, zoals Slow Food en de biologische sector.

Sociale innovatie wordt in de voedselpraktijk incidenteel ook expliciet in verband gebracht met de zogenaamde eiwittransitie. Deze staat in het teken van het boeken van duurzaamheids- en gezondheidswinst en betreft het maken van de overgang van een consumptiepatroon waarin minder overmatig dierlijke producten (vlees, vis, zuivel, eieren) worden gegeten ten faveure van meer plantaardige voedselconsumptie (groenten, fruit, granen, noten, peulvruchten). In dit kader wordt in een paar papers verminderde vleesconsumptie (flexitarisme) als sociale innovatie bestempeld (Beverland, 2014; Morris et al., 2014). Het betreft hier evenwel uitzonderingen op de regel omdat modern consumentenonderzoek naar flexitarisme zelden de link legt met sociale innovatie (Dagevos, 2016). Toch zijn hier in feite goede redenen voor, want flexitarisme gaat over beweging van onderop, over verduurzaming en over een voedingsstijl die afwijkt van de gebruikelijke wijze van consumptie.

2.4 Sociale innovatie, paradigma's en voedseltransitie

Voedingsland is een gespleten land. Het gaat om breuklijnen die weliswaar al lang bestaan, maar niets aan actualiteit hebben ingebracht. De gespletenheid laat zich eenvoudig illustreren met de gelijktijdige aanwezigheid van exclusieve etenswaren ('slow food') en eenheidsworst ('fast food'), met de niet-aflatende stammenstrijd tussen intensieve en grootschalige landbouw of veeteelt voor de wereldmarkt ('bulkboeren') versus extensieve en ecologische productie van streekproducten voor de regionale afzet ('kringloopboeren'). In de literatuur wordt het polaire landschap op verschillende manieren gekenschetst, waarbij het gangbare regime zich kenmerkt door productivistisch denken, wat een productiefilosofie oplevert waar productieverhoging, kostprijsreductie, schaalvergroting en exportoriëntatie kernwoorden – of zo men wil: kernwaarden – van zijn. Dit productionistische paradigma, om met Tim Lang en Michael Heasman (2015) te spreken, ligt aan de basis van het dominante naoorlogse (industrialisatie)proces dat de wereld van landbouw en voedsel heeft door- en grootgemaakt. De gemoderniseerde variant van dit productionistische paradigma noemen deze auteurs het levenswetenschappelijke paradigma, dat in wezen de oude paradigmagrenzen oprekt en voortbouwt op de noodzaak van groot en (groene) groei, op mechanisering van voedselproductieprocessen en medi-

calisering van voedingsmiddelen en concentratie van productiemiddelen. Het levenswetenschappelijke paradigma brengt het hightechgehalte van landbouw en voedsel weliswaar op een hoger plan in vergelijking met het productionistische paradigma, maar breekt er ten principale niet mee.

De wetenschapsfilosoof Thomas Kuhn gaf in de jaren zestig van de vorige eeuw nog maar eens uitvoerig aan dat een paradigmaverschuiving geen sinecure noch alledaagse aangelegenheid is (Kuhn, 1970). Gevestigde denk- en doekaders geven hun (machts)positie niet zomaar op. Een heersend paradigma onder druk laat zich niet eenvoudig wegdrücken en reageert frequent door een vlucht naar voren te maken en de eigen grenzen te verleggen (alvorens uit de eigen voegen te barsten), kritische tegenbewegingen in te kapselen, anomalieën te absorberen of de speelruimte voor dissidenten te marginaliseren. In dit licht bevremdt de afzwakking van het rebelse karakter van sociale innovatie net zo min als het 'kapen' van de deeleconomie door Uber of Airbnb. Hoe het ook zij, een heuse paradigma-verandering waarin de status quo (*normal science, business as usual*) wordt doorbroken en getransformeerd tot een nieuw perspectief op de wereld, is behalve een zaak van paradigmastrijd tussen voor- en tegenstanders van de transitie, vaak ook een kwestie van lange adem waar opponenten elkaar niet zozeer overtuigen, maar zich mettertijd een nieuwe generatie vestigt die met die nieuwe ideeën is opgegroeid.

De huidige garde dwars-, fris- en omdenkers, oftewel koplopers of kantelaars – of hoe de innovators die het dominante paradigma uitdagen, ook genoemd mogen worden – zijn te rekenen onder aanhangers van het ecologische paradigma, om in de terminologie van Lang en Heasman te blijven. Hier verschuift de klemtoon van efficiëntie naar efficiëntie: naar volumereductie in productie én consumptie. Het gaat hier om een fundamenteel andere inrichting van productie en consumptie, gebaseerd op grondslagen waar rendementsdenken, expansiedrift, 'meer met minder' en aandeelhouderswaarde van plaats wisselen met kwaliteit, verbondenheid, integriteit, maatschappelijke winstmaximalisatie en matiging. Een wezenskenmerk is eveneens dat de transitie en innovatie niet primair technologie-gedreven zijn, zoals in het reguliere regime, maar dat de actieve bijdrage van de zijde van mens en maatschappij wordt benadrukt. De transitie naar een duurzamer, innovatiever en toekomstbestendiger voedselsysteem wordt niet louter aangevlogen vanuit technische innovaties in de productie die met 'vergroende' producten of processen oplossingen bieden voor de problemen waar de agrifoodsector nu en straks voor staat, maar zeker ook vanuit de vraagkant omdat 'groenere' consumptiepatronen en levensstijlen als bronnen van verandering meetellen. In het ecologisch paradigma zijn participatie, sociale inclusie en symbiotische verhoudingen geen lege begrippen. Kortweg, behalve van paardenkracht gaat in dit paradigma veranderingsmacht uit van mensenkracht (oftewel burgerkracht, om het woord te gebruiken dat ook in een aantal hoofdstukken van dit boek valt).

Het is alleen al vanwege deze nadruk op de actieve participatie door mensen en maatschappelijke activiteit van onderop als aanjagers van verandering, dat sociale innovatie hier vruchtbare bodem vindt en relevant wordt geacht. Het is hier dat

afstand wordt genomen van het beeld dat burgers/consumenten niks willen en dat er weinig van ze te verwachten is als het gaat om verandering in de 'goede' richting. Sociale innovatie drijft immers op sociaal engagement van mensen die zich via (nieuwe) samenwerkingsvormen, allianties of co-creatie inzetten voor de realisatie van maatschappelijke doelen en publieke meerwaarde. Sociale innovatie betreft beweging door (*input*) en voor (*output*) mensen, is sociaal in middelen en doelen (Mulgan, 2012: 35). En het is ook hier waar sociale innovatie niet kan volstaan met het zetten van voorzichtige, incrementele, laagdrempelige stapjes alleen, maar waar durf en doorzettingsvermogen opgebouwd moeten worden om ongebaande paden in te slaan en het reiskompas fundamenteel te herijken.

Als de met substantiële verandering samenhangende angst, weerzin dan wel onzekerheid zodanig worden overwonnen dat deze geen onoverbrugbare obstakels meer zijn om de dominante logica in denken en doen opzij te zetten en het afwijkende sociaal innovatieve pad te kiezen, dan gaat het niet langer om sociale innovatie die keurig inpasbaar is in de conventionele (neoliberale) logica en deze beschermt of adapteert probeert te maken. Het gaat dan om sociale innovatie die meer baanbrekend (*disruptive*) dan beschermend (*sustaining*) is met betrekking tot het reguliere regime (Alexander, 2015), meer radicaal dan reformistisch (Ayob et al., 2016; Moulaert et al., 2013), meer democratisch dan technocratisch (Montgomery, 2016). Het gaat hier niet om sociale innovatie die instrumenteel is aan gevestigde modi operandi, mores en machtsstructuren, zoals in de 'evolutionair-economische' interpretatie van sociale innovatie, maar veeleer om de 'subversief-sociologische' interpretatie, waarin gezocht wordt naar alternatieven, waarin het experiment wordt geëxploreerd en met het bestaande en bekende wordt gebotst.

Het concept van sociale innovatie wordt gereserveerd voor rivaliserende initiatieven gericht op "the creation of alternative systems of production and consumption" (Bock, 2012: 59), betrekking hebbend op "alternative systems (...) challenging familiar systems (Cohen, 2015: 433) oftewel "defined as alternative practices or new variations of practices which differ substantially from established or mainstream routines" (Jaeger-Erben et al., 2015: 785). Het gaat om sociale innovatie die in verband wordt gebracht met zogenaamde sterke duurzame consumptie (*strong sustainable consumption* [sSC]), wat de aanvullende tegenhanger is van zwakke duurzame consumptie (*weak sustainable consumption* [wSC]) (Lorek & Spangenberg, 2014: 41-42). Terwijl sSC meer ingrijpend afwijkt van gevestigde consumptieprincipes en -praktijken om via de zelfgemaakte consumptieve keuzes bij te dragen aan een duurzamere wereld, kenmerkt wSC zich door vergroening van de vraag door groenere producten te kopen die zodoende het 'duurzaamheidswerk' doen zonder dat consumenten hun gewoonten en levensstijl structureel veranderen en evenmin de inrichting en routines van de consumptie maatschappij ter discussie stellen. Hier is nauwelijks tot geen sprake van matiging en spaarzaamheid (consuminderen), maar van de (verhoogde) consumptie van energiezuinigere, milieuvriendelijkere of gezondere producten. We herkennen het zojuist genoemde verschil tussen efficiëntie en efficiëntie, tussen technologie als oplossing enerzijds en veranderende

consumptiegewoonten en -stijlen als route van transitie anderzijds. Naar analogie van wSC en sSC zijn de eveneens zojuist genoemde adjectieven radicaal, democratisch en disruptief samen te nemen onder het predicaat sterke sociale innovatie (sSI), dat de sociologische interpretatie vertegenwoordigt (zie ook Ayob et al., 2016: 649).

De vertegenwoordiging van de sterke interpretatie van sociale innovatie is des te belangrijker in deze tijden waarin de aloude breuklijnen in het voedsellandschap aan scherpte winnen omdat diverse problemen van nu en opgaven voor straks zich steeds dringender en dwingender manifesteren. Het reguliere voedselregime loopt tegen economische en ecologische grenzen aan die wel als (voor)tekenen worden gezien van het einde van de levenscyclus van het paradigma dat de naoorlogse periode gedomineerd heeft. De desbetreffende problemen zijn niet gering: overgewicht en obesitas grijpen om zich heen, we hebben te kampen met voedinggerelateerde welvaartsziekten als hart- en vaatziekten en diabetes, de voedselproductie drukt een stempel via een zware ecologische voetafdruk, het dierenleed is niet geleden, de mondiale verdeling van eten is ongelijk, er zit sleet op het verdienmodel van gangbaar boeren en de maatschappijkritiek op de agrifoodsector laat gemakkelijk op. En op hetzelfde moment dat de vraagtekens en kanttekeningen bij het vertrouwde voedselsysteem zich duidelijker aftekenen, worden we geconfronteerd met de grote en nijpende opgave dat een groeiende en welvarender wordende wereldbevolking om meer voedsel vraagt.

Alle redenen en noodzaak derhalve om kritisch te blijven en constructief te zoeken naar oplossingsrichtingen en handelingsperspectieven voorbij het reguliere en gebruikelijke. Daarom ook is het voedseldomein gebaat bij het behouden en koesteren van de sociologische traditie waarin sociale innovatie staat voor rebellen, polemisch, avant-gardistisch, pluriformiteit omarmend en zoekend naar alternatieven. Om de problemen van vandaag en de opgaven van morgen het hoofd te bieden zal het niet alleen behulpzaam maar ook noodzakelijk zijn meerdere paden te bewandelen om de transitie te maken naar een voedselsysteem dat duurzamer, gezonder en rechtvaardiger is dan het huidige (Dagevos, 2017). Sociale innovatie (als 'luis in de pels') is van betekenisvolle en specifieke waarde om bij te dragen aan die voedseltransitie.

Voor de goede orde is hierbij aan te tekenen dat deze conclusie niet alleen betrekking heeft op het voedseldomein, maar bredere geldigheid vertegenwoordigt. Ook op andere terreinen zullen zoekrichtingen naar meer duurzame, eerlijke, inclusieve of gezonde oplossingen geholpen zijn bij het kunnen inslaan van paden van 'sterke' sociale innovatie, die ongemakkelijk of 'revolutionair' afwijken van gebaande, om te verkennen of deze wegen leiden naar een duurzame en inclusieve samenleving. Om, ter afsluiting, met Bert Wagendorp (2017: 3) te spreken: "Het is belangrijk te blijven luisteren naar andere geluiden en gedurfde ideeën. Uiteindelijk ligt de oplossing voor elk groot probleem in het bewandelen van ongebaande paden."

Literatuur

- Alexander, S. (2015). Disruptive social innovation for a low-carbon world: Evaluating prospects for a great transition. In: S. Alexander, *Sufficiency economy: Enough, for everyone, forever*. Melbourne: Simplicity Institute, 129-167.
- AWT (2014). *De kracht van sociale innovatie*. Den Haag: Adviesraad voor Wetenschaps- en Technologiebeleid.
- Ayob, N., Teasdale, S. & Fagan, K. (2016). How social innovation 'came to be': Tracing the evolution of a contested concept. *Journal of Social Policy*, 45, 635-653.
- Benneworth, P., Amanatidou, E., Edwards Schachter, M. & Guibrandsen, M. (2015). Social innovation futures: Beyond policy panacea and conceptual ambiguity. Oslo: Working paper Centre for technology, innovation and culture (TIK).
- Beverland, M.B. (2014). Sustainable eating: Mainstreaming plant-based diets in developed economies. *Journal of Macromarketing*, 34, 369-382.
- Bock, B.B. (2012). Social innovation and sustainability: How to disentangle the buzzword and its applications in the field of agriculture and rural development. *Studies in Agricultural Economics*, 114, 57-63.
- Bock, B.B. (2016). Rural marginalisation and the role of social innovation: A turn towards nexogenous development and rural reconnection. *Sociologia Ruralis*, 56, 552-573.
- Bokhorst, M. (2015). De koers van zorgcoöperaties: Samenwerken zonder te verworden tot paraparaard van werkpaard van de participatiesamenleving. *Bestuurskunde*, 24, 27-39.
- Bosworth, G., Rizzo, F., Marquardt, D., Strijker, D., Haartsen, T. & Thuesen, A.A. (2016). Identifying social innovations in European rural development initiatives. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 1-20.
- Brandens, T., Evers, A., Cattacin, S. & Zimmer, A. (2016). Social innovation: A sympathetic and critical interpretation. In: T. Brandens, S. Cattacin, A. Evers & A. Zimmer (eds.), *Social innovations in the urban context*. Heidelberg: Springer, 3-18.
- Cajaliba-Santana, G. (2014). Social innovation: Moving the field forward – a conceptual framework. *Technological Forecasting & Social Change*, 82, 42-51.
- Cels, S., de Jong, J. & Nauta, F. (2012). *Agents of change: Strategy and tactics for social innovation*. Washington D.C.: Brookings Institution Press.
- Cohen, M.J. (2015). Toward a post-consumerist future?: Social innovation in an era of fading economic growth. In: L.A. Reisch & J. Thøgersen (eds.), *Handbook of research on sustainable consumption*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 426-439.
- Dagevos, H. (2016). Exploring flexitarianism: Meat reduction in a meat-centred food culture. In: T. Raphaely & D. Marinova (eds.), *Impact of meat consumption on health and environmental sustainability*. Hershey, PA: IGI Global, 233-243.
- Dagevos, H. (2017). Duurzame voedselpolitiek: Van generiek naar energiek. In: H. de Coninck, M. Hurenkamp, J. Melsen & H. Opschoor (red.), *Rood-groene politiek voor de 21ste eeuw: Een pact tussen generaties*. Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep, 211-228.
- EZ (2015). Kamerbrief Reactie op de AWTI rapporten 'Diensten Waarderen' en 'De kracht van sociale innovatie'. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken, 13 juli.
- Fifka, M.S. & Idowu, S.O. (2013). Sustainability and social innovation. In: T. Osburg & R. Schmidpeter (eds.), *Social innovation: Solutions for a sustainable future*. Berlin: Springer, 309-315.

- Fougère, M., Segercrantz, B. & Seeck, H. (2017). A critical reading of the European Union's social innovation policy discourse: (Re)legitimizing neoliberalism. *Organization*, 24, 1-25.
- Godin, B. (2012). Social innovation: Utopias of innovation from 1830 to the present. Quebec: Working Paper No. 11.
- Have, R.P. van der & Rubalcaba, L. (2016). Social innovation research: An emerging area of innovation studies? *Research Policy*, 45, 1923-1935.
- Jaeger-Erben, M. & Rückert-John, J. (2015). Researching transitions to sustainable consumption: A practice theory approach to studying innovations in consumption. In: E. Huddart Kennedy, M.J. Cohen & N.T. Krogman (eds.), *Putting sustainability into practice: Applications and advances in research in sustainable consumption*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 159-184.
- Jaeger-Erben, M., Rückert-John, J. & Schäfer, M. (2015). Sustainable consumption through social innovation: A typology of innovations for sustainable consumption practices. *Journal of Cleaner Production*, 108, 784-798.
- Jessop, B., Moulaert, F., Hulgård, I. & Hamdouch, A. (2013). Social innovation research: A new stage in innovation analysis? In: F. Moulaert, D. MacCallum, A. Mehmood & A. Hamdouch (eds.), *The international handbook of social innovation: Collective action, social learning and transdisciplinary research*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 110-129.
- Jungmann, N., Gelauff-Hanzon, C., Doorn, L. van (red.) (2016). *Sociale innovatie in beeld: Kansen en bedreigingen*. Utrecht: Hogeschool Utrecht, Kenniscentrum Sociale innovatie.
- Kirwan, J., Ilbery, B., Maye, D. & Carey, J. (2013). Grassroots social innovations and food localisation: An investigation of the Local Food programme in England. *Global Environmental Change*, 23, 830-837.
- Kuhn, T.S. (1970 [oorspronkelijk 1962]). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lang, T. & Heasman, M. (2015 [oorspronkelijk 2004]). *Food wars: The global battle for mouths, minds and markets*. London: Earthscan.
- Lorek, S. & Spangenberg, J.H. (2014). Sustainable consumption within a sustainable economy – Beyond green growth and green economics. *Journal of Cleaner Production*, 63, 33-44.
- Montgomery, T. (2016). Are social innovation paradigms incommensurable? *Voluntas*, 27, 1979-2000.
- Morris, C., Kirwan, J. & Lally, R. (2014). Less meat initiatives: An initial exploration of a diet-focused social innovation in transitions to a more sustainable regime of meat provisioning. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 21, 189-208.
- Moulaert, F., MacCallum, D. & Hillier, J. (2013). Social innovation: Intuition, precept, concept, theory and practice. In: F. Moulaert, D. MacCallum, A. Mehmood & A. Hamdouch (eds.), *The international handbook of social innovation: Collective action, social learning and transdisciplinary research*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 13-24.
- Mulgan, G. (2012). The theoretical foundations of social innovation. In: A. Nicholls & A. Murdoch (eds.), *Social innovation: Blurring boundaries*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 35-65.
- Neumeier, S. (2017). Social innovation in rural development: Identifying the key factors of success. *The Geographical Journal*, 83, 34-46.
- Nicholls, A., Simon, J. & Gabriel, M. (2015). Introduction: Dimensions of social innovation. In: A. Nicholls, J. Simon & M. Gabriel (eds.), *New frontiers in social innovation research*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1-26.
- Pelka, B. & Terstriep, J. (2016). Mapping social innovation maps: The state of research practice across Europe. *European Public & Social Innovation Review*, 1, 3-16.
- Phills, J.A., Deiglmeier, K. & Miller, D.T. (2008). Rediscovering social innovation. *Stanford Social Innovation Review*, 6, 34-43.
- Pisano, U., Lange, L. & Berger, G. (2015). *Social Innovation in Europe: An overview of the concept of social innovation in the context of European initiatives and practices*. Vienna: European Sustainability Development Network (ESDN Quarterly Report 36).
- Pol, E. & Ville, S. (2009). Social innovation: Buzz word or enduring term? *The Journal of Socio-Economics*, 38, 878-885.
- Pot, F. (2012). Sociale innovatie: Historie en toekomstperspectief. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 28, 6-21.
- Rover, O.J., Corrado de Gennaro, B. & Roselli, L. (2017). Social innovation and sustainable rural development: The case of a Brazilian agroecology network. *Sustainability*, 9, 1-14.
- Sabato, S., Vanhercke, B. & Verschraegen, G. (2017). Connecting entrepreneurship with policy experimentation?: The EU framework for social innovation. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 30, 147-167.
- Salemink, K. & Strijker, D. (2015). Breedbandcoöperaties op het platteland: Leerscholen voor next generation plattelandontwikkeling. *Bestuurskunde*, 24, 40-50.
- Sauer, T., Elsen, S. & Garzillo, C. (eds.) (2016). *Cities in transition: Social Innovation for Europe's urban sustainability*. Londen: Routledge.
- Thaler, R.H. & Sunstein, C.R. (2009). *Nudge: Naar betere beslissingen over gezondheid, geluk en welvaart*. Amsterdam: Uitgeverij Business Contact.
- Unceta, A., Castro-Spila, J. & Garcia Fronti, J. (2016). Social innovation indicators. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 29, 192-204.
- Wagendorp, B. (2017). De koning en de dwarsdenker. *de Volkskrant*, zaterdag 24 juni, 3.

**Sociale innovatie
bestuurskundig bekeken:
over coördinatiemechanismen,
wicked problems en hybriditeit**

Philip Marcel Karré

3.1 Een bestuurskundig perspectief op sociale innovatie

In dit hoofdstuk schets ik een aantal kaders en handvatten om naar praktijken van sociale innovatie te kijken door aan te haken bij de kennisbasis van de bestuurskunde. Ik doe dat omdat, zo zal ik bepleiten, dit een mooi perspectief is om, zoals we in deze bundel trachten te doen, de spanningsvolle kant van sociale innovatie beter over het voetlicht te brengen. Een bestuurskundig perspectief biedt tegenwicht aan veel benaderingen van sociale innovatie die, zoals ik in paragraaf 3.2 zal laten zien, zich kenmerken (om Simon Franke, Jeroen Niemans en Frans Soeterbroek (2015a: 15) te parafraseren) door een gebrek aan historisch besef en politiek bewustzijn en een overdaad aan naïef idealisme.

De bestuurskunde is een praktijkgerichte wetenschap die zich richt op het analyseren en aanpakken van maatschappelijke problemen. Daar had en heeft de overheid uiteraard altijd een belangrijke rol in. Maar inmiddels zijn er ook tal van andere actoren bij betrokken, zoals burgers, bedrijven en initiatieven uit het maatschappelijk middenveld. Elk van deze partijen brengt eigen waarden mee naar dit proces, die betrekking hebben op hoe naar het maatschappelijke vraagstuk in kwestie wordt gekeken en welke aanpak als acceptabel wordt geacht.

Bij de aanpak van maatschappelijke vraagstukken gaat het dus in essentie om de vraag hoe concurrerende waarden kunnen worden gemanaged. Dit is eveneens de essentie van de bestuurskunde, de wetenschap die kijkt naar de aanpak van maatschappelijke vraagstukken. Daarin zit de veronderstelling dat een aanpak waarin de waarden van één partij overheersen, niet wenselijk en zelfs niet mogelijk is. Maatschappelijke vraagstukken zijn vaak *wicked problems*: ze zijn zo hardnekkig dat samenwerking tussen partijen essentieel is. Dat waarden zullen botsen is dan geen uitzondering maar regel en leidt altijd tot spanningen (positief én negatief).

Deze spanningen doen zich niet alleen voor als de waarden van verschillende groepen met elkaar botsen. Naast botsende groepswaarden, gaat het bij sociale innovatie ook om botsende individuele waarden. Veel bij sociale innovatie betrokken actoren hebben verschillende waarden uit verschillende werelden en van verschillende groepen reeds geïnternaliseerd, waardoor zij ook als individuen te maken hebben met waardepluralisme en zijn gevolgen. Ze zijn hybriden: het meest sprekende voorbeeld zijn misschien sociaal ondernemers (De Brabander, 2009; Schulz et al., 2013; Sterk et al., 2013), die sociale doelstellingen trachten te bereiken door middel van een commercieel bedrijfsproces met commerciële activiteiten gericht op de productie van diensten en goederen (Battilana & Lee, 2014; Pestoff, 2014; Teasdale, 2012). Deze hybriditeit kan synergie opleveren en is de essentie van innovatie. Maar ze kan ook leiden tot allerlei negatieve gevolgen. Goed waardemanagement is dan vereist om de positieve gevolgen van hybriditeit te bevorderen en de bijbehorende spanningen te controleren.

Het doel van sociale innovatie is om door nieuwe vormen van samenwerking tussen verschillende partijen te komen tot vernieuwende antwoorden op maatschappelijke vraagstukken. In dit hoofdstuk bespreek ik eerst hoe sociale innovatie past bij andere manieren om maatschappelijke vraagstukken aan te pakken (para-

graaf 3.3). Ik plaats sociale innovatie dus, om in bestuurskundige termen te spreken, naast andere coördinatiemechanismen. Vervolgens ga ik nader in op het weerbarstige (*wicked*) karakter van veel hedendaagse vraagstukken en hoe sociale innovatie een manier kan zijn om eraan te werken (paragraaf 3.4). En ik ga in op de hybriditeit die ontstaat omdat bij processen van sociale innovatie verschillende waarden met elkaar in botsing komen (paragraaf 3.5). Tot slot trek ik in paragraaf 3.6 een aantal samenvattende conclusies. Maar voordat ik overga tot deze bestuurskundige analyse en discussie, ga ik nu eerst in paragraaf 3.2 in op de praktijk van sociale innovatie in de stedelijke context en hoe daar in het maatschappelijk debat over gesproken wordt.

3.2 Sociale innovatie in de stad

Ik zal me in deze bijdrage met name richten op sociale innovatie in de stad. De stad wordt vandaag de dag gezien als een belangrijke experimenteerruimte, proeftuin of broedplaats voor nieuwe sociale en economische praktijken en als laboratorium voor sociale innovatie (Brandsen et al., 2016; Karré et al., 2015). Vaak wordt dan gesproken over het nieuwe stadsmaken (Franke et al., 2015b): een manier van sociale innovatie die zich kenmerkt door een nieuwe cultuur (andere dan de traditionele actoren bemoeien zich met de stad), een nieuwe economie (de *civic economy*) en een nieuw soort initiatiefnemers (de burger-professional). Er wordt met name veel verwacht van het zelforganiserend vermogen van burgers (De Boer & Van der Lans, 2014; Miazzo & Kee, 2014; Schlijpen & Verheije, 2014; Uitermark, 2012), die op een innovatieve en creatieve manier, vaak in kleinschalige en laagdrempelige samenwerkingsverbanden en vaak in samenwerking met overheden en bedrijven, concrete maatschappelijke meerwaarde creëren. Voorbeelden zijn burgerinitiatieven, sociale ondernemingen of living labs, waarin verschillende groepen samen werken aan de aanpak van een bepaald vraagstuk.

Hoe we deze ontwikkelingen kunnen duiden en waardeerders is aan discussie onderhevig. Pleitbezorgers zien grootstedelijke sociale innovatie als een bewijs dat "Nederland kantelt van een verticaal geordende, centraal aangestuurde, top-down samenleving naar een horizontale, decentrale, bottom-up samenleving. Langzaam maar zeker wordt de oude ordening van bestaande instituties en organisaties vervangen door gemeenschappen, coöperaties en sociale en fysieke netwerken" (Rotmans, 2014). De opkomst van allerlei vormen van sociale innovatie lijkt niet meer tegen te houden: "steden barsten bijna uit hun voegen van de bruisende, sociale initiatieven" (De Boer & Van der Lans, 2013). Vanuit dit perspectief zou je kunnen stellen dat andere mogelijke manieren om maatschappelijke vraagstukken aan te pakken, en met name sturing door de overheid, hun langste tijd hebben gehad. Burgers nemen nu zelf, zonder toedoen van de overheid, het heft in handen.

Maar er zijn ook kritische geluiden die wijzen op het gebrek aan historisch besef van deze visie. Zelforganisatie is immers van alle tijden (Frissen, 2014). Ook het

idee dat de overheid geen rol (meer) speelt in sociale innovatie en dat actieve burgers, nu bevrijd van de beperkingen van verouderde instituties, eindelijk zelf aan de slag mogen en kunnen, wordt bekritiseerd (zie ook het hoofdstuk van Rick Kwekkeboom). Ringo Ossewaarde (2014) spreekt over “de mythe van de terugtrekkende overheid” en Thomas Schillemans (2014) laat in een empirische analyse zien dat de overheid zich terugtrekt op een aantal gebieden, maar tegelijkertijd op andere weer oprukt.

Evelien Tonkens en Jan-Willem Duyvendak (2015) stellen dat processen van sociale innovatie vaak nog steeds door de overheid geïnitieerd en door zzp'ers of andere betaalde krachten gedragen worden. Voor hen – vaak professionals die eerst in dienst waren bij een overheid of maatschappelijke organisatie en vanwege bezuinigingen het veld moesten ruimen – is medewerking aan processen van sociale innovatie zelfs een belangrijk (zo niet het belangrijkste) verdienmodel. Ook andere auteurs waarschuwen lokaal actief burgerschap niet groter te maken dan het is (De Wit & Hoolwerf, 2015). Sociale innovatie is in dit perspectief één manier om maatschappelijke vraagstukken aan te pakken, maar bestaat naast andere coördinatiemechanismen (zie verder paragraaf 3.3).

Ook het apolitieke karakter van veel initiatieven van sociale innovatie wordt door veel auteurs bekritiseerd. Dit erkennen ook pleitbezorgers als Franke en collega's:

“Waar de bottom-up beweging huisverig is om zich politiek en ideologisch te verklaren, is een belangrijke onderstroom in de kritiek (...) het verwijt van gebrek aan historisch besef, gebrek aan politiek bewustzijn en een naïef idealisme, waardoor ruimtelijke en sociale segregatie en de machtsvraag onvoldoende onderkend worden.”
(Franke et al., 2015a: 15)

Zo stelt Marlieke Kieboom (2016) in een opiniestuk op de website van Kennisland, een denktank die werkt aan maatschappelijke vernieuwing, dat sociale innovatie politiek moet worden. Dit op basis van een recente blogpost van de Amerikaanse schrijver en urbanist Adam Greenfield, die zich tegen de uitverkoop van sociale innovatie keert en tegen de apolitieke manier hoe erover gesproken wordt op “the dozens to hundreds of chirpy, boosterish blog posts that are literally generated daily by the organs responsible for promulgating the discourse of social innovation” (Greenfield, 2016). Sociale innovatie moet in deze visie juist politiek en dus spanningsvoller gemaakt worden om haar volle potentie te kunnen waarmaken.

De bestuurskundige beschouwing in de volgende drie paragrafen past bij de drie voornaamste kritiekpunten uit het debat over sociale innovatie in de stad: gebrek aan historisch besef, gebrek aan politiek bewustzijn en naïef idealisme. Ik laat, ten eerste, om tegenwicht te bieden aan het gebrek aan historisch besef, op basis van een historische beschouwing zien hoe sociale innovatie past binnen het

kader van coördinatiemechanismen die we tot onze beschikking hebben om maatschappelijke vraagstukken aan te pakken. Ten tweede ga ik, om tegenwicht te bieden aan het gebrek aan politiek bewustzijn, in op het karakter van veel grootstedelijke vraagstukken als *wicked problems* die een politieke benadering vereisen. Ten derde laat ik aan de hand van het voorbeeld van sociaal ondernemerschap (een van de vormen van sociale innovatie) de hybriditeit ervan zien, om te onderstrepen dat naïef idealisme weliswaar charmant oogt, maar dat sociale innovatie een meer professionele benadering vereist, gericht op een goed management van tegenstrijdige waarden.

3.3 Sociale innovatie en andere coördinatiemechanismen

Een eerste discussiepunt uit het zonet geschetste debat is de vraag in hoeverre sociale innovatie een nieuw fenomeen is en zelfs een soort ‘revolutie’ of ‘kanteling’ waarbij de uiteraard zelfredzame burger zeggenschap over zijn eigen leefomgeving ontworstelt aan een steeds bureaucratischer en dominantier op tredende overheid. Sociale innovatie kun je met deze bril zien als een overwinning van de *common sense* in een periode waar de overheid heeft afgedaan en obsoleet lijkt te zijn geworden. Maar is sociale innovatie daadwerkelijk zo'n nieuw en revolutionair fenomeen? Is het daadwerkelijk een breuk met een eeuwenlange dominantie van de overheid?

De geschiedenis van coördinatiemechanismen om maatschappelijke vraagstukken aan te pakken, geeft reden daar inderdaad vraagtekens bij te plaatsen. Nederland heeft een lange traditie van particulier initiatief (Karré, 2011: hoofdstuk 1). Denk bijvoorbeeld aan de ondernemers die aan het einde van de negentiende eeuw de eerste waterleidingnetten in steden lieten aanleggen of de eerste spoorwegen die deze steden met elkaar verbonden. Of aan de religieuze, politieke en andere groepen uit het maatschappelijk middenveld die universiteiten, scholen, ziekenhuizen en vormen van welzijn voor zwakkeren in de stad entameerden. Of aan de verschillende vormen van coöperaties waarin landbouwers, winkeliers en anderen zich organiseerden. Al deze voorbeelden van meer dan honderd jaar geleden zouden we vandaag de dag onder de noemer sociale innovatie scharen. Toentertijd had men het eerder over ‘solidariteit in eigen kring’.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam er verandering in de dominante rol van het maatschappelijk middenveld in de aanpak van maatschappelijke vraagstukken. Via verstatelijking van taken en uitvoerende organisaties kwam er een wijziging in veel stelsels van publieke voorzieningen. De zorgplicht van de overheid werd steeds verder uitgebreid, door financiering van publieke voorzieningen van staatswege en een wettelijke grondslag van voorzieningen in zorg en sociale zekerheid. In heel Europa zien we dat in de periode tussen 1945 en grofweg 1980 de publieke sector in veel landen enorm is gegroeid (Jackson, 2003).

De dominante rol van de overheid in de aanpak van maatschappelijke vraagstukken heeft een aantal decennia geduurd, maar inmiddels is zij deze al weer lang